

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

історичний факультет

кафедра всесвітньої історії

**СХІДНА ПОЛІТИКА ЄС І ПОМАРАНЧЕВА
РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ**

*Навчально-методичний посібник
для аспірантів та студентів
історичного факультету*

Вінниця – 2022

Східна політика ЄС і Помаранчева революція в Україні.
Навчально-методичний посібник для аспірантів та студентів
історичного факультету. Вінниця, 2022. 46 с.

Укладачі:

доцент кафедри всесвітньої історії, к. і. н. **О. А. Неприцький**;
магістр історії **В. В. Кельман**.

Рецензент:

Кравчук О.М. – к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії
Вінницького державного педагогічного університету імені
Михайла Коцюбинського.

Схвалено на засіданні кафедри всесвітньої історії
2 лютого 2022 р. (протокол № 5)

Вступ.

На початку ХХІ століття відбувається декілька важливих подій в історії європейської інтеграції – розширення ЄС на Схід, декларування нової Східної політики, написання проекту і провал прийняття Європейської Конституції, зміна системи прийняття рішень у Європейському Союзі, що відобразилося у Ніцькому та Лісабонському договорах. Президентські вибори 2004 року і Помаранчева революція, що настала у відповідь на зловживання влади під час голосування та підрахунку голосів, безперечно, теж стали ключовими подіями, що вплинули на формування відносин ЄС з Україною.

За українськими подіями пильно слідували європейські політики, аналітики, громадські діячі, журналісти. Значна кількість матеріалів була розміщена в публіцистичних виданнях, що оперативно висвітлювали та аналізували хід формування взаємовідносин Європейського Союзу із Україною. Нами взято для розгляду, здебільшого, публікації в двох ключових польських щоденних газетах «Rzeczpospolita» та «Gazeta Wyborcza». Перша подавала більш консервативний погляд, а друга була набагато ліберальнішою, що дало нам можливість оцінити події з різних концептуальних точок зору.

З-поміж ключових авторів, на публікації яких ми опиралися, можемо зазначити Й. Білецького [18, 19, 20, 21], М.Босацкокого [22], Р. Подебського [38, 39], В. Радзівіновича [43, 44, 45], А. Слоєвської [50, 51, 52] та Р. Солтика [55, 56, 57, 58, 59, 60, 61]. У працях вищезазначених авторів спостерігається глибокий аналіз чинників, що впливали на формування зовнішньої політики Європейського Союзу, ставлення окремих політичних лідерів, офіційну позицію країн членів-ЄС. Багато уваги вони приділяли впливу внутрішньополітичних та економічних подій в Україні на міжнародні відносини Європейського Союзу із нашою державою.

Значну групу джерел для виконання нашого дослідження становлять інтерв'ю політичних діячів Європейського Союзу Хав'єра Солани [54], Александра Кваснєвського [10], Броніслава Коморовського [8], які безпосередньо формували зовнішню політику Європейського Союзу щодо України. Знайомлячись із матеріалами інтерв'ю політичних діячів, не слід забувати, що цільовою аудиторією таких матеріалів була не лише широка громадськість, але й політики з країн-партнерів по переговорному процесу, що мали тримати і зрозуміти належним чином сформульований меседж.

На основі вищеописаних матеріалів, за проблемно-хронологічним принципом розглянуто Політику сусідства ЄС і зростання впливу Російської Федерації, роль країн-членів ЄС у вирішенні політичної кризи в Україні під час президентських виборів 2004 року та відносини Європейського Союзу з Україною після Помаранчевої революції.

Частина 1.

«Політика сусідства ЄС» і зростання впливу Російської Федерації.

9 червня 1999 р. відбулася зустріч тогочасного Президента Європейської комісії Романо Проді з Президентом України Л. Кучмою. Під час цієї зустрічі Президент України оголосив про наміри підписання договору про асоційоване членство в ЄС вже 2007 року, а близько 2011 року Україна мала стати членом Європейської Спільноти (не Союзу). Президент Л. Кучма підтвердив свою декларацію в Посланні до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки.» [1] Президент України запропонував парламентарям наступний поетапний план набуття членства в Європейському Союзі: 1) 2002-2003 рр. – Україна мала стати членом СОТ (Світової організації торгівлі); 2) 2003-2004 рр. – проведення переговорів і підписання між ЄС і Україною Угоди про асоційоване членство; 3) 2003-2004 рр. – проведення переговорів і входження до зони вільної торгівлі між ЄС і Україною; 4) 2002-2007 рр. - адаптація законодавства України до консолідованого права ЄС; 5) 2004-2007 – проходження обов’язкових процедур з реалізації Угоди про асоціацію між Україною і ЄС; 6) 2005-2007 рр. – проходження переговорів і створення Митного союзу між Україною та ЄС; 7) 2007-2011 рр. – повномасштабна реалізація Угоди про асоціацію між Україною і ЄС та досягнення Копенгагенських критеріїв, що визначають умови розпочинання переговорів про вступ до ЄС; 8) 2011 рік – створення передумов для набуття Україною членства в Європейському Союзі.

Україна, однак, не вжила належних заходів для зближення з європейськими структурами, у свою чергу, Європейський Союз не надсилав конкретні сигнали, що вказують на можливість набуття Україною членства в ЄС. На

думку Тараса Возняка, період 1991-2004 рр. може бути визначений лише як "словесна інтеграція" [12].

Пострадянські українські еліти не зрозуміли специфіку європейської інтеграції. Тімоті Шнайдер заявив на хвилях радіо "Свободи", що в Україні було приділено менше уваги значним факторам для Союзу і, навпаки, мало уваги – значним і важливим. Наприклад, влада постійно підкреслювала, що Україна завжди була європейською державою (за географічними параметрами). Тоді політичні еліти України не знали, що у фразі "приєднання до спільноти розвиненої демократії" головне слово не "приєднання", а "демократія" [14, с.105], а Європейський Союз - це, перш за все, поєднання установ, стандартів та правил, а не просто конкретна територія. Як наслідок, в Україні не було здійснено реформи, що дозволили б адаптувати свою економіку до стандартів вільного ринку та правосуддя до законодавства ЄС.

У свою чергу, зростаючі під час другого терміну президентства Л. Кучми (1999-2004 рр.) тенденції дотримуватися авторитаризму в управлінні державою, позбавили Україну будь-яких перспектив щодо її інтеграції з Європейським Союзом. Високопоставлені чиновники ЄС дали це неодноразово зрозуміти у розмовах з українськими органами влади, що призвело до посилення їхньої співпраці з Росією [28, с.250]. Таким чином, керівна еліта України дійшла до балансування між Сходом та Заходом, яке в Україні отримало окреслення як «багатовекторна» політика. Це спричинило в Європі появу настроїв, що можна описати сталим виразом «Ukraine Fatigue» («втома від України») [15, с.55,76].

Британський експерт з питань країн колишнього СРСР Джеймс Шерр зазначив, що такі «відносини України з ЄС подібні до танцю XVII століття, в якому партнери ніколи не танцюють разом» [14, с.106]. Згідно з опитуванням, проведеним у 2000 році, серед експертів, основними перешкодами для

інтеграції України з Союзом були такі: корупція та організована злочинність - 85,3%; нездатність державних лідерів сформулювати та впроваджувати стратегічні пріоритети - 64,7%; повільні темпи економічних реформ - 61,8%; успадкований радянський тип мислення та соціальної організації - 26,5% [35, с.102].

Розширення ЄС 1 травня 2004 року означало для України посилення прикордонного і візового контролю та втрату джерела заробітків для тисяч дрібних торгівців та заробітчан. В цих змінах вбачалося «відкидання» Європою України, а серед громадськості побутувала думка, що країни Центрально-східної Європи скористалися своїм шансом, Україні на надавали необхідної політичної допомоги [69]. Позиція Європи була викладена в плані дій, що отримав назву «політика сусідства», але Україна очікувала на більш привабливу пропозицію, щось на зразок тих можливостей, які були надані країнам колишньої Югославії: Хорватія одразу отримала реальні перспективи вступу до ЄС.

У вересні 2004 року концепцію зовнішньої політики Леоніда Кучми представив посол України в Польщі [23]. Він заперечив думки про зміну Україною зовнішньополітичного курсу і стратегічних цілей: «Як зазначив президент України Л. Кучма «повноправне членство в ЄС і в НАТО залишається важливою частиною нашої стратегії» <...>. Одночасно, українське керівництво вважає, що постановка нереалістичних цілей і цим самим прямування до поразки, не є результатом, якого ми прагнемо <...>. Тому, до поточного плану було внесено зміни, що відповідають українським і євросоюзівським реаліям. Українським пріоритетом залишається європейська та євроатлантична інтеграція в тому розумінні, що найбільшим сусідом, найближчим партнером України на Сході залишається Російська Федерація. Ці пріоритети не виключають, а додають». Одночасно, 15 вересня 2004 року на саміті СНД в Астані

Україна підписала кілька десятків економічних договорів, що пов'язували її господарський комплекс з російським, в рамках Спільного Економічного Простору, до якого входили Росія, Білорусь, Казахстан і Україна [38].

Відхід української політичної системи від демократії і верховенства права відбувався поступово, тривав кілька років і мів типовий перебіг для пострадянських країн. Восени 1993 року в Росії суперечка між Думою і президентом Борисом Єльциним вирішувалася з допомогою танків. В Україні ж в 1994 році в президентських виборах Леонід Кучма переміг діючого тоді президента Леоніда Кравчука, який не використав для захисту своєї влади «засобів політично-адміністративного тиску». Президентські вибори в Росії в 1996 і 2000 роках, чи в Україні в 1999 року були вже в певній мірі «контрольовані», але це сильно не критикувалося, оскільки влада подавала як альтернативу прихід комуністично-націоналістичних угруповань. Не дивлячись на те, що знехтували демократичними принципами, їх розглядали як традиційне «менше зло».

Порушення свободи виборів в пострадянських країнах були настільки розповсюджені, що ставали нормою, а політичний дискурс вловив навіть «формалізування» таких практик. Чого варте лише російське слово «преемник» - передача влади наступнику із гарантування незмінності її принципів, яке перейшло в українську публічну сферу. Аналогічно, поширеним стало слово «адмінресурс» - використання владними структурами фактичних (хоча й не правомірних) можливостей політично-адміністративного тиску. Західні політики і журналісти відзначали, що способи застосування були дуже різноманітні: демонстрація діяльності влади і приховування роботи конкурентів в «слухняних» ЗМІ, чинення владою тиску на виборців (у тому числі економічного), ускладнення роботи опозиції (через корупцію або залякування її діячів), маніпуляції під час виборів (межі округів, списки виборців, склад виборчих

комісій – центральної, територіальних, дільничних), на крайній випадок – фізичне насилля (офіційне або через квазікримінальні структури) [49].

Протягом 1994-2004 року стався великий регрес – в Україна сформувалася класична «демократура», де влада не перейшла до таких жорстких методів як в Росії чи Білорусі. Прекрасним підсумком ситуації був коментар Вячеслава Брюховецького: «...подивімося на Росію. Там заздалегідь відомо, що все виграє Путін – вибори, війну з неслухняними олігархами, голос колись незалежних ЗМІ. У Білорусі все бере Лукашенко. А тут, в Україні, є ще вибори! І не відомо, хто їх виграє. Може це не демократія, але це щось. Не все пропало» [53].

Парламентські вибори 31 березня 2002 року виграла опозиційна «Наша Україна», на чолі якої стояв Віктор Ющенко. Президент Л.Кучма мусів на то зважати і 21 листопада 2002 року запропонував обрати на посаду прем'єра Віктора Януковича, якого підтримували східноукраїнські олігархи. В той час президент готував зміни до Конституції, які уможливили б йому перебування на посаді третій термін. Громадський опір та міжнародне несприйняття змусили його змінити плани: вирішив передати пост президента лояльному наступнику, і при цьому ослабити повноваження глави держави, передавши частину його повноважень голові кабінету міністрів. Та цей варіант Конституції був заблокований в парламенті опозицією навесні 2004 року. (За зміни проголосувало 294 депутати, а для прийняття було потрібно 300 голосів.)

Зміцніла опозиція змусила Леоніда Кучму шукати напередодні виборів підтримки в Росії – хоча б з тієї позиції, що російська меншість серед населення України становила 20% мешканців, і могла дати, відповідно, 20% голосів. Л.Кучма часту зустрічався з В.Путіним, а до проведення своєї виборчої кампанії залучив російських політтехнологів [44]. Навесні 2004

року порозумілися між собою найбільші політико-бізнесові групи – «клани»: Донецький, очолюваний В.Януковичем (прем'єр-міністром), Київський, на чолі з Віктором Медведчуком (головою адміністрації президента), Дніпропетровський клан Вітора Пінчука (зятєм Л.Кучми) [64]. Як зробив підсумок Віктор Ющенко, що був цитований польським виданням «Gazeta Wyborcza»: «Ключовою проблемою України є панування кількох олігархічних груп, які володіють величезними фінансовими, медійними і виробничими ресурсами. Олігархи мають власні політичні партії, визначають склад уряду, напрямки української внутрішньої і зовнішньої політики» [2].

Осінь 2004 видалася не доброю для розвитку демократії в пострадянських країнах. 1-3 вересня чеченські терористи захопили школу в Беслані. Дії терористів та сил спеціального призначення призвели до смерті кількох сот дітей. Цей факт наголошувався в Європі, як демонстрація того, що безпека цивільних людей відходить на другий план, коли потрібно здобути перемогу, як фізичну ліквідацію ворога. 17 жовтня у Білорусі пройшли парламентські вибори та референдум, що стосувався можливості продовження каденції президента О.Лукашенка. Президент Олександр Лукашенко відкрито проігнорував всі звинуваченні з боку Заходу у маніпулюванні результатами вборів і порушення свободи волевиявлення [62, с.80]. Європейський Союз боявся, що наступні президентські вибори в Україні також будуть «підкориговані» на користь провладного кандидата.

На практиці процес «керування виборами» проявився переслідуванні російською прокуратурою Юлії Тимошенко – колишньої віцепрем'єрки України, найближчої соратниці Віктора Ющенка. Вражаючою новиною для Заходу стала спроба отруїти В.Ющенка, який через проблеми зі здоров'ям мусів навіть перервати виборчу кампанію, а належне лікування

отримав аж у Відні. Там же й встановлено, що причиною хвороби стала отрута, а подальше відволікання з лікуванням могло довести до смерті. Постраждалий внаслідок отруєння Віктор Ющенко повернувся до виборчої кампанії.

У той час, як Віктору Ющенку було заблоковано доступ до більшості ЗМІ, Віктор Янукович (який і так знаходився в привілейованому становищі, тому що був прем'єр-міністром) невпинно показувався в засобах масової інформації. Наскільки В.Ющенко вів кампанію як харизматичний лідер, настільки кампанія Януковича була покликана сформувати враження стабільності, безпеки і збереження *status quo* українського суспільства. Така стратегія у поєднанні з економічним ростом працювала на користь прем'єр-міністра. Януковича на Заході не розглядали лише як «інструмент» Кучми і Путіна – він міг з здійснювати власну політику та мав своє бачення виборчої кампанії. Наприклад, під час теледебатів з Ющенком 15 листопада 2004 року Янукович формував імідж «представника провінції» (Донецька), що усунув від влади представника «корумпованих київських еліт», яким байдужі долі «простих людей». Газета «Rzeczpospolita» подавала цю тактику як таку, що принесла успіх Януковичу. А пізніше продовжила сюжет, вказуючи, що перед третім туром Янукович стверджував, що третій тур виборів – це результат «змови» Кучми і Ющенка та всієї діючої влади проти нього та «звичайних» людей, які стоять за ним [62, с.80]. На сході країни від мав справжню популярність, і його голоси – це не був лише результат суцільних порушень у підрахунках голосів, хоча особистою харизмою він явно поступався прозахідному Ющенку.

Треба зважати на той факт, що для західних сусідів України співпраця з Росією як альтернатива європейській інтеграції була ідеєю цілком екзотичною, на відміну від України, у якій цей вибір підтримувала значна частина суспільства. Тому на Заході проросійську орієнтацію не сприймали як «нав'язану»

Українцям, а сам опір Януковичу не стосувався лише задекларованого ним політичного вибору, а швидше був реакцією на методи, якими він та його команда боролися за владу [24].

Отже, початок ХХІ століття був ознаменований декількома знаковими процесами для формування міжнародних відносин між ЄС і Україною. Перш за все, це розширення ЄС на Схід і вироблення східної політики сусідства для взаємин із країнами Східної Європи, для яких не передбачалося членство в Євросоюзі. По-друге, це все зростаючий вплив Російської Федерації на теренах Євразії і тиск через поставки енергоносіїв на Україну та країни Європи. І, зрештою, по-третє, це поступове скочування України до легкої форми авторитаризму через боротьбу за владу олігархічних кланів, і відсутність будь-яких важливих реформ в економіці та правовій системі держави.

Частина 2.

Роль країн-членів ЄС у вирішенні політичної кризи в Україні під час президентських виборів 2004 року

Опозиція розраховувала на підтримку міжнародної спільноти, але довго не могла її отримати. Борис Тарасюк, один з лідерів «Нашої України» (колишній міністр закордонних справ) казав: «ОБСЄ в Варшаві прийняла рішення, що пришло на наші вибори 650 спостерігачів з усієї Європи. То знущання! Поставили на нас хрест? В маленькій Грузії було 250 спостерігачів ОБСЄ. Нехай сама Польща пришло 300 осіб» [43]. Австрійська кандидатка на посаду єврокомісара зі справ міжнародних відносин політики сусідства Бетіна Фереро-Вальдер справді стверджувала, що «з великою увагою» буде слідкувати за українською президентською кампанією, але уникала конкретних зобов'язань: «зроблю, що зможу, аби втримати Україну на нашому боці <...> сподіваюсь, що Україна піде дорогою демократії і що зможемо визнати ці вибори вільними і без порушень» [62, с.81]. На її думку, Європейський Союз міг би щонайбільше – це запропонувати Україні більш тісну співпрацю – участь у спільному ринку та безвізовий рух.

На Заході, звичайно, спостерігали за виборчої кампанії в Україні, але інтерес до цих подій наростав поступово. Ще у вересні 2004 року політики офіційно висловлювалися дуже неохоче: «На виборах в Україні <...> нас перш за все цікавить їх демократичний і правовий перебіг. <...> В цій виборчій кампанії жоден з ключових кандидатів не пропонує різких революційних змін.» [69] Перед першим туром виборів польський опозиційний політик Броніслав Коморовський стверджував: «Сподіваємося, що президентські вибори в Україні будуть цілком демократичними, а обраний президент <...> буде й далі посилювати партнерські зв'язки, що поєднують країну з євроатлантичними структурами» [8].

В українські вибори сильно включилися польські депутати Європарламенту. Вони притримувалися думки, що зміцнення зв'язків Європейського Союзу з Україною мало підтримати прозахідні настрої в країні. Представлення інтересів східних сусідів ЄС, через це, почали навіть називати «польською спеціалізацією». 21 вересня 2004 року Європейський Парламент призначив Марка Сівца і Богдана Кліха (поляків) керівниками груп, що займалися відносинами відповідно з Україною і Білоруссю. Першим завданням «української» групи було забезпечення спостерігачами президентських виборів. Як казав М. Сівец «Для майбутніх відносин з Євросоюзом воно дуже важливі. Не сам результат виборів, а форма їх проведення» [62, с.81]. Цілі польської політики щодо України влучно розкрив депутат Європарламенту Януш Онишкевіч: «Перед польською зовнішньою політикою стоїть нова важлива ціль: зробити так, щоб спочатку Україна, а потім і Білорусь, стали членами НАТО і ЄС. У такому варіанті східної політики треба переконати Євросоюз» [11]. Польщі було важливо, щоб політика Європейського Союзу не зосереджувалася після 2004 року на південних кордонах – балканських країнах і Туреччині.

11 жовтня, перед зустріччю Ради ЄС в Люксембургу, міністри закордонних справ Польщі Влодзімеж Цімошевіч і Німеччини Йошка Фішер оголосили, що «якщо перебіг президентських виборів в Україні не ускладнить це завдання, то ЄС повинен надіслати позитивний сигнал Україні», при чому Влодзімеж Цімошевіч уточнив: «Сподіваємося, що вибори в Україні пройдуть належно і в правовому полі». Міністри стверджували, що приготовлений Європейською Комісією план сусідської співпраці з Україною «це важливий, але не єдиний інструмент» політики з Києвом, оскільки Україна – це «ключовий сусід в регіональній і світовій безпеці». І тому зазначили, що «це принципова справа, щоб ЄС вийшов за межі Плану дій» [62, с.81]. Зрештою, запропонували визнати

українську економіку «ринковою», оскільки такий статус вимагався для полегшення економічної співпраці і вступу країни до СОТ); розпочати переговори про вільну торгівлю і участь України в ринку Євросоюзу; лібералізацію транскордонного руху; зрештою, підписання договору про стратегічне партнерство.

На форумі Ради ЄС Польща і Німеччина презентували спільну концепцію дій щодо України, при чому Польща пропонувала дуже проукраїнські рішення, а Німеччина їх дещо завуальовувала, щоб перетягнути на свій бік інші держави ЄС (зокрема, Францію, яка традиційно не хотіла «дразнити Росію»). Німеччина вважала, що запропонувати Україні перспективи вступу до Європейського Союзу, було б нереалістично, але можна було обіцяти, що Україна стане в майбутньому ключовим партнером ЄС. На практиці це була перша спроба формулювання Польщею і Німеччиною спільної позиції міжнародної політики всього ЄС. Здобуття Йошкою Фішером відритої позиції в ЄС для програмних засад, запропонованих Польщею, засвідчило, що їх готові прийняти й інші члени Євросоюзу [30].

В останній версії прийнятої декларації не згадувалася перспектива вступу України до ЄС, але зазначалося, що Європейський Союз «підтверджує європейські прагнення України» і її «важливу роль в світовій безпеці». Підкреслювалося, що «Україна стоїть перед вирішальним моментом в своїй історії», у майбутньому «може стати ключовим партнером» (а не лише сусідом). Наголос робився на точні завдання: гармонізацію економіки з правилами ВТО; політична підтримка нафтопроводу Одеса-Броди-Плоцк, розбудова транзитних доріг із Західної Європи до Києва, покращення ситуації на кордонах України, підписання угоди про реадмісію з державами шенгенської зони. Передбачалася підтримка неурядових організацій, у тому числі створення

польсько-німецько-українського фонду для розбудови громадянського суспільства [45]. Київ міг би відігравати активну роль у вирішенні придністровського конфлікту, в сфері енергетичної безпеки в Європі, а також в «запобіганню нелегальної міграції, торгівлі людьми і наркотиками, нелегальній торгівлі зброєю та іншим формам організованої злочинності».

26-27 жовтня російський президент Володимир Путін перебував у Києві, де майже відкрито агітував за Януковича і пропонував Україні економічні вигоди (у т.ч. безвізовий рух громадян). В кінцевій фазі української виборчої кампанії зріс інтерес міжнародного співтовариства: 26 жовтня Рада Європи задекларувала надсилання до Києва 40 спостерігачів, 27 жовтня посли країн-членів ЄС в Україні в спільній заяві зазначили порушення принципів президентської кампанії і звернулися до української влади із закликом «повернутися на шлях демократії» [48].

31 жовтня 2004 року відбувся перший тур президентських виборів в Україні, а Центральна Виборча Комісія зволікала з опублікуванням результатів голосування. Ющенко звинувачував владу в фальсифікаціях і стверджував, що вони затягують час, щоб він не міг до офіційного оголошення результатів вести виборчу кампанію, а прем'єр Янукович був постійно присутній в медіа просторі. Остаточні результати першого туру головування показали великий успіх опозиції, оскільки цифри показували, що діючий прем'єр-міністр не має широкої загальної підтримки, як це намагалися показати провладні джерела: Віктор Ющенко отримав 39,87% голосів, а Віктор Янукович – 39,32%. Тиск влади та «примушування» зробити перемогу Віктору Януковичу вже навіть перестали маскувати: Леонід Кучма звільнив керівників місцевих адміністрацій в районах, де переміг Ющенко. Як виявилось, владний апарат не в змозі повністю контролювати суспільні настрої, і перемога опозиції була цілком

можливою [27]. Однак експерти, вбачаючи можливість перемоги Віктора Ющенка, вважали, що це може відбутися у тому випадку, якщо він вгамує свої прагнення реформування та досягне порозуміння з Леонідом Кучмою та олігархами [25].

В спеціальній заяві Європейській Союз вказав на «значні проблеми з виборчими списками та недостатню кількість виборчих дільниць» [62, с.81]. Організацію голосування критикувала також Організація з Безпеки і Співробітництва в Європі. Євросоюз і надалі мав невелику політичну силу, і жодної правової можливості впливу на ситуацію. І трохи дивно звучав виступ голови Європейського Парламенту Жозепа Борелля, який 3 листопада 2004 року сказав в польському Сеймі буквально: прийняття рішення чи ті держави (Україна і Білорусь) стануть частиною Євросоюзу, чи залишаться під російським впливом не лежить у наших найближчих планах» [62, с.81]. Прозвучало так, наче перебування суверенних держав під впливом інших країн – це нормальна ситуація, і предметом дискусії між Москвою і Брюсселем була б тільки лінія розмежування цих впливів.

На початку листопада Польща намагалася переконати інші країни-члени ЄС, що саміт Європейської Ради в Брюсселі (4-5 листопада 2004 року) повинен закликати українську владу до рівнозначного трактування обидвох кандидатів. Насправді перед зустріччю польський прем'єр М. Белка заручився підтримкою німецького канцлера, але Франція і Італія без охоти поставилися до такої ініціативи, а підтримала лише Данія [29, с.64]. Польська дипломатія вже під час саміту змогла прискорити реакцію ЄС і прийняття звернення до української влади про «створення умов для вільних і законних виборів», а також надання кандидатам «рівного доступу до державних ЗМІ». В кінцевій версії документа глави держав-членів ЄС «висловили жаль, що перший тур президентських виборів в Україні не відповідав міжнародним стандартам демократичних виборів», що було рівносильне підігруванню українській владі. Україну

визнано також «ключовим сусідом і партнером» [4]. Далі 17 листопада Європейський Парламент (за ініціативи польських депутатів) зробив заяву про проведення належних президентських виборів в Україні. В резолюції зазначалося, що ЄС зобов'язується «вдатися до дій, що мають на меті розгляд євроінтеграційних прагнень України», якщо Київ розпочне дотримуватися стандартів демократії [9].

8 листопада міністр закордонних справ Польщі В. Цімошевіч сказав, що перед другим туром президентських виборів в Україні Польща пришле до України ще більшу групу спостерігачів: «Польща сподівається, що в другому турі українці зможуть вибрати того кандидата, якого насправді хочуть. <...> Шансом для вільного вибору буде також надання обидвом кандидатам рівних можливостей висвітлення в публічних ЗМІ» [50]. Президент Польщі Александр Кваснєвські обіцяв «Польща робить те, що повинна робити – формує міжнародну думку, щоб підтримати вільні демократичні вибори в Україні. А хто виграє вибори – то воля українців і ту волю, природньо, ми визнаємо і будемо співпрацювати з обраним президентом України». Дякуючи діям Польщі інші країни Вишеградської четвірки також надіслали своїх спостерігачів до України.

Свої політичні цілі також намагався досягнути і президент Російської Федерації Володимир Путін, який 12 листопада знову відвідав Україну. Його підтримка Януковича була однак слабшою, ніж напередодні першого туру, і більшість часу він провів з Леонідом Кучмою. В той час Віктор Ющенко зустрівся з Владзімежем Цімошевічом, який представляв Раду Європи, і надав йому отримані докази фальсифікації результатів виборів українською владою (у тому числі заповнені протоколи виборчих комісій, які повинні були заповнюватись тільки після підрахунку голосів за результатами другого туру. Щоб не загострювати ситуацію Цімошевіч тільки зазначав, що вірить у

те, що другий тур виборів не дасть «підстав для критичної оцінки» [57].

Другий тур виборів відбувся 21 листопада. Через три дні Центральна Виборча Комісія оголосила офіційні результати: Віктор Янукович отримав 49,46% голосів, а Віктор Ющенко – 46,61%. Влада проігнорувала гігантську кількість скарг на фальсифікацію результатів виборів: знищення протоколів окружних виборчих комісій з округів, де виграв Віктор Ющенко, перешкоджання доступу представникам Віктора Ющенка доступу до виборчих комісій, багаторазові голосування прихильників Віктора Януковича тощо. Як пізніше було встановлено (і ця цифра збігалася із заявами опозиції) було сфальсифіковано понад 3 млн голосів (10-11% від загальної кількості) [22].

Неочікувано, на шляху Віктора Януковича до перемоги став український Верховний Суд, який заборонив офіційне оголошення результатів до завершення розгляду виборчих скарг від прихильників Віктора Ющенка [31].

Вже з 22 листопада, коли оголошено перші результати виборів, в Києві на Майдані Незалежності зібралися десятки тисяч демонстрантів, які були звинувачували владу у фальсифікації виборів. 23 листопада Віктор Ющенко, який доводив, що фактично він виграв вибори, склав перед своїми прихильниками у парламенті президентську присягу. Швидко стало зрозуміло, що протести чудово організовані і забезпечені всією інфраструктурою. Паралельно були створені структури, що дублювали офіційні владні інституції (Виконавчий Комітет) [29, с.65]. Демонстраціями керували сотні активістів, що мали досвід організації маніфестацій в Сербії в 2000 році та в Грузії в 2003 році. Більшість протестантів – це були студенти, а підтримку (у тому числі логістичну, постачання їжі, наметів) надавали підприємці. Демонстрантів підтримували народні депутати від опозиції, на їх сторону переходила значна кількість

державних службовців нижньої ланки, навіть з силових структур, а також органи місцевого самоврядування, які висловлювали недовіру центральній владі і висловлювали підтримку Віктору Ющенку (переважно в Західній і Центральній Україні). Частина владної еліти намагалася дотримуватися нейтралітету [45]. Завдяки такій мобілізації прихильників Ющенко зміг розраховувати на те, що не вийде з гри і зможе натиснути на владу. Але це було не більше, ніж шанс. Леонід Кучма, зрештою, був вражений масовістю протестів, що зменшувало можливість застосування сили до придушення демонстрацій. В інтерв'ю «Газеті виборчій» польський президент Александр Квасьневський згадував: «Коли вночі з вівторка на середу Кучма сказав мені драматично, що ніколи не застосує силу, у мене склалося враження, що ми розмовляли після його зустрічі у внутрішньому колі, де він був змушений дуже твердо захищати таку свою позицію» [10]. Проте, Кучма не міг боятися загального всенародного спротиву, оскільки Віктор Янукович користувався аналогічною підтримкою на сході країни, де вже його прихильники організовували демонстрації і домагалися визнання його перемоги, навіть, якщо це обернеться виходом східних територій із складу української держави [45].

22 листопада Рада Європейського Союзу проголосила, що ЄС «занепокоєний і розчарований» перебігом другого туру президентських виборів в Україні, які «не відповідали очікуванням щодо демократичних стандартів» і звернулася, щоб проконтролювати як результат, так і перебіг виборів. Бернард Бот, міністр закордонних справ Нідерландів, який перебував тоді на чолі Ради ЄС, заявив, що всі країни-члени ЄС викличуть українських послів, щоб сказати їм, що «другий тур виборів не відповідав міжнародним стандартам». Такої ж позиції дотримувався Хав'єр Солана: «Не можна прийняти сфальсифіковані результати виборів в Україні. <...> Наразі відносини ЄС-Україна залежать головним чином від відносин

Україна-демократія». Щоб швидко прийняти таку спільну позицію Влодзімеж Цімошевіч долічився до ініціативи, хоча був в міру песимістичним: «Якщо дійшло до фальсифікацій, то їх автори настільки переконані, що звернення ЄС їх не переконують. Не можна виключати, що Євросоюз не визнає результатів, що будуть подані українською владою». Далі 24 листопада Комісія з міжнародних відносин Європейського Парламенту під впливом польських депутатів Й. Сариуша-Вольського, Й. Бузка і Б. Геремка підтвердила, що вибори в Україні були підроблені і не можна визнавати їх результати. Українцям не дали можливість вільно обрати собі президента, а офіційно оголошений переможцем Янукович «втрачає легітимність в очах міжнародної громадськості і це зашкодить інтересам України», - звернулася врешті решт вона до української влади і опозиції, щоб не допустити до силового розв'язання конфлікту [62, с.81].

Ситуації в Україні був присвячений саміт ЄС-Росія, що пройшов в Гаазі 25 листопада. Прем'єр-міністр Голландії Ян Петер Балкененде, який представляв Європейський Союз вніс до декларації заяву, що «українські вибори не відповідали міжнародним стандартам, тому ми не можемо прийняти їх результати». А Володимир Путін вимагав дотриматися невтручання: «Не маємо права будь-яким чином втручатися в виборчий процес і нав'язувати українцям нашу думку. <...> Не маємо морального права підштовхувати велику європейську країну до вуличних безпорядків. Всі справи, пов'язані з виборами повинні розглядатися в рамках української конституції і виборчого права» [57]. Саміт завершився успіхом Володимира Путіна: Євросоюз не наважився стримати Путіна в його втручаннях в українські справи. Не підписано стратегічної угоди про економічну співпрацю, оскільки для ЄС було важливо охопити цією співпрацею «спільних сусідів», перш за все

Україну, а росіяни не погодилися на таке порушення своєї «виключної сфери впливу» [19].

Більш чіткою була реакція Сполучених Штатів Америки. Представник держдепартаменту сказав: «Якщо виявиться, що вибори були, в принципі, сфальсифіковані, то ми будемо змушені переглянути наші стосунки з Україною. Розглянемо провадження санкцій стосовно людей причетних до фальсифікацій». Держсекретар США Колін Пауел заявив на пряму, що офіційні результати виборів США не визнають [31].

Європейський Союз був значно менш рішучий: «Виклик російського посла до Білого Дому і відмова Путіна від своєї позиції визнання Януковича показує, що США не залишили Україну Росії і визначили межі толерування російської політики, які Путін офіційно прийняв. В цьому контексті непокоять, хоча й не дивують, реакції європейських політиків. Вже протягом певного часу серед ключових країн Європейського Союзу наростає недалекоглядність національно-ідеологічного егоїзму, котрий так контрастує з пихатою фразеологією» [65].

Громадська думка Західної Європи щодо Помаранчевої революції була не однозначна. В головних виданнях („The Independent”, „Spectator”, „Guardian”, „Le Figaro”) українські події описувалися в категоріях загроз для стабільності Європи і її відносин з Росією та акцентувалася загроза спалаху українського націоналізму чи навіть можливого розпаду країни. ЗМІ не зважали на волю та прагнення українського суспільства (зведених в коментарях до непередбачуваного мотлоху історії) і сконцентрувалися на філософії «гри сили», «рівноваги потенціалів» і «сфер впливу» між Росією і Європою. Іншим аргументом була інтерпретація кризи в категоріях чистої боротьби за владу між окремими групами, в котрій обидва супротивники були дуже неоднозначними постатями [17].

Країни Західної Європи, звичайно, набагато більше були зацікавлені у співпраці з Росією, ніж з Україною. Наприклад,

критика Німеччиною російської політики закінчувалася лише деклараціями, і не йшлося про санкції, на відміну від, наприклад, польської зовнішньої політики [26]. Керівництво Франції та Німеччини під час зустрічі у Любеку 2 грудня 2004 року не змогли окреслити, яке вирішення української кризи вважають найбільш вигідним. Також країни Вишеградської четвірки, окрім Польщі, не проявляли великого інтересу до української кризи. 7 грудня 2004 року керівники дипломатичних відомство цих держав на зустрічі в Кракові заявили однак, що нададуть понад 100 спостерігачів на третій тур українських виборів [37].

Оцінка міжнародною спільнотою легальності виборів у будь-якій країні – це крайній крок, оскільки надзвичайно важко визначити, де починається порушення міжнародних правових норм втручання у внутрішні справи іншої країни. Беззаперечно, фальсифікація результатів виборів, до якої вдавалися влада у Білорусі та країнах Середньої Азії не викликали сильних протестів міжнародної спільноти. А Революція Троянд, яка відбулася восени 2003 року в Грузії, після фальсифікацій результатів виборів, отримала міжнародне сприйняття, оскільки мала масовий характер, а суспільство само показало свої прагнення і мотивацію. Будь-яке втручання закордонних інституцій (окрім Росії, яка діяла «на запрошення» української влади) була можлива лише в ситуації масових громадських протестів і появи сильного опозиційного осередку, здатного до прийняття відповідальних рішень. Було зрозуміло, що дипломатичний тиск з-за кордону не підмінить собою суспільний натиск української громадськості. І, якщо влада б зберегла контроль над ситуацією, Захід не міг би розраховувати на щось вагоміше, ніж введення малозначущих короткотривалих дипломатичних санкцій (там більше, що однозначну підтримку Януковичу надала Росія) [57].

Леонід Кучма і Віктор Ющенко (саме в такій послідовності), розуміючи в якому клінчу вони знаходились,

звернулися з проханням про медіацію до президента Польщі А. Квасневського, який 23 листопада покликав до співпраці партнерів з Євросоюзу. Першим відгукнувся на його заклик і надав підтримку голова європейської дипломатії Хав'єр Солана. Канцлер Німеччини і президент Франції вагалися, але ніхто не міг звинуватити Польщі, що діє самовільно, без консультації в рамках ЄС. Велике значення мала підтримка надана Польщі Сполученими Штатами Америки. Держсекретар Колін Пауел зазначив 25 листопада: «Ми підтримуємо контакт з президентом Квасневським і підтримуємо польські спроби медіації» [7]. 24 листопада до Києва прибула група польських дипломатів, які мали підготувати візит президента: Генрик Шалайфер і Войцех Зайончковські з Міністерства закордонних справ, Яцек Ключковські і Ольга Іваняк з канцелярії президента та радник президента Станіслав Цьосек. Такий склад групи робив її прийнятною для всіх сторін конфлікту: вона могла встановлювати контакти (як формальні так і неформальні) з всіма учасниками подій. До речі, завдяки зусиллям цієї групи вдалося запобігти атаці шахтарів, які підтримували Януковича, на маніфестацію прихильників Ющенка в Києві 26 листопада [36].

Президент Польщі Александр Квасневський розпочав свою місію в Києві 26 листопада з переговорів зі сторонами конфлікту: «Проблема українців після другого тура була у неможливості розмовляти. Одна сторона стверджувала – всупереч очевидним фактам – що все в порядку. Другі то заперечували, але окрім принципового спротиву, не мали позиції, що робити» [5]. За круглим столом нарешті сіли дев'ять політиків: чотири українці – Леонід Кучма, Віктор Янукович, Віктор Ющенко і голова Верховної Ради Володимир Литвин та п'ять іноземців – Александр Квасневський, Хав'єр Солана, президент Литви Валдас Адамкус, генеральний секретар ОБСЄ Ян Кубіш та голова російської Державної Думи Борис Гризлов.

На початку переговорів сторони офіційно відмовилися від застосування сили. Кучма і Янукович хотіли зберегти status quo, а Ющенко прагнув повторити другий тур голосування [32].

27 листопада дійшли до згоди щодо постійного контакту уряду і опозиції, було швидко прийнято рішення Верховного Суду додо легальності виборів, і перейшли до подальшої дискусії. У той же день Верховна рада визнала вибори сфальсифікованими, що означало, що в ній вже не було проурядової більшості. У той же час припинилася співпраця Кучми з Януковичем, який взяв участь у зустрічі своїх прихильників під Донецьком, де задекларували проголошення автономії східною Україною у випадку приходу до влади Ющенка. Президент Кучма не міг прийняти ситуацію, в якій дійючий прем'єр вдається до спроби розколу країни як інструменту боротьби за владу.

Контратака влади відбулася 30 листопада, коли парламент замість вотуму недовіри Віктору Януковичу і покарання сепаратистів зі Сходу постановив, що поки Верховний Суд не прийме рішення про легальність вборів, до того часу залишиться в силі постанова Центральної Виборчої Комісії, яка оголосила перемогу Януковича. Прихильники Віктора Ющенка атакували парламент. Загострення ситуації змусило Александра Квасневського, Валдаса Адамкуса і Хав'єра Солану повернутися в Україну (а до них долучився і Борис Гризлов). Польські медіатори таємно до цього вже таємно готували другу частину українського «круглого столу», як тільки з'явилися сигнали, що влада не хоче дотримуватися домовленостей [68].

Перелом настав під час другої частини переговорів (1-2 грудня). Сторони знову задекларували утримання від використання сили, але не було рішення про повтор другого туру голосування. Тоді з'явився проект нового компромісу: внести правки до порядку проведення виборів, щоб зробити

можливим повтор всього виборчого процесу чи лише другого туру, але в одному пакеті зі змінами до Конституції, які мали обмежити повноваження президента і надати їх парламенту та уряду (це мало зменшити значення можливої перемоги Віктора Ющенка). Одночасно український парламент прийняв вотум недовіри Віктору Януковичу – це однак не означало автоматичного його усунення від влади, оскільки прем'єра призначав і знімав президент [66, 100].

1 грудня Європейський Парламент з польської ініціативи провів спеціальне обговорення присвячене ситуації в Україні. Й. Бужек від імені парламенту презентував чотири умови, які повинна була виконати влада в Києві: вирішення кризи без застосування сили; збереження територіальної цілісності України; повторення другого туру без фальсифікацій; забезпечення обидвом кандидатам рівного доступу до ЗМІ [59]. Президент Леонід Кучма 1 грудня відвідав Москву, а присутню в Україні делегацію Європейського Парламенту звинувати у «розбурхуванні емоцій», зазначив також, що можна хіба повторити увесь виборчий процес, а не другий тур [67]. Однак Верховний Суд 3 грудня дав власне вирішення ситуації: повтор другого туру голосування до 26 грудня, а додатково – заміна всього складу Центральної Виборчої Комісії. Наступною вимогою опозиції була відправка президентом Кучмою у відставку кабінету Януковича, або як мінімум самого прем'єра перед «третьім туром». Неочікувані суперечки в таборі Віктора Ющенка (між «яструбами» і «голубами») загальмували подальші переговори, дозволили владі знову посилити своє становище (єдине, що Кучма таки відправив Януковича у відпустку) і змістили третю частину «круглого столу» з 4 на 6 грудня. Тоді лише було прийнято компроміс: зміна порядку проведення виборів в заміні на зміни в Конституції).

В третьому турі голосування 26 грудня 2004 року переміг Віктор Ющенко, отримавши 51,99% голосів, а Віктор Янукович

програв, здобувши підтримку 44,19% виборців. 10 січня 2005 року Центральна Виборча Комісія розглянула всі скарги і звернення (які тепер масово подавали прихильники Віктора Януковича, а 23 січні Віктор Ющенко офіційно склав присягу президента України. В інавгураційній промові на Майдані Незалежності він сказав: «Наше місце в Європейському Союзі. Наша мета – Україна в об'єднаній Європі». Згадці про Російську Федерацію не знайшлося місця у виступі [39].

Отже, Європейський Союз не мав наміру сильно включатися в контроль за демократичністю президентських виборів в Україні, проте був змушений це зробити завдяки лідируючій ролі Республіки Польщі, яка мала свій безпосередній інтерес у збереженні демократичної України між собою і Російською Федерацією.

Частина 3.

Відносини Європейського Союзу з Україною після Помаранчевої революції.

У вересні 2004 року Європейська комісія під керівництвом Романо Проді узгодила з урядом Віктора Януковича нові засади співпраці – План дій для України. Плани дій – це інструменти «нової політики сусідства», яку Європейський Союз впроваджував щодо країн, з якими мав спільні кордони, але яким не обіцяли набуття членства. Підписані угоди давали країнам значні переваги: доступ до спільного європейського ринку, тіснішу енергетичну співпрацю і співробітництво в транспортній сфері, участь в європейських освітніх і наукових програмах, спільний контроль кордонів та інші преференції в заміну на демократизацію і поступове просування до європейських політико-економічних стандартів (наприклад, в сфері охорони інтелектуальної власності). План для України був прийнятий без жодних правок 9 грудня 2004 року. Ніхто не приховував, що то був максимум, який могла отримати Україна. Б. Ферреро-Вальднер підкреслила, що: «То не політика розширення <...>. Ціль полягає у створенні кола друзів навколо ЄС після розширення». Гюнтер Ферхойген додав: «Членство України в Європейському Союзі взагалі не розглядається» [58]. В подібному дусі висловився і Хав'єр Солана: «Візьмемо, що існує багато нових можливостей дальшого поглиблення зв'язків між ЄС і Україною. <...> Виступаємо зараз з широким пакетом інструментів, які дають матеріальну підтримку для нашої ближчої співпраці <...>. Прийняття цього плану становить значний крок для ЄС – ніхто не повинен знижувати його вагу». Солана робив акцент на політичній співпраці: «В рамках плану Україна буде також мати можливість швидкого підписання угоди про асоціацію в сфері європейської зовнішньої і безпекової політики, яка швидко

змінюється. <...> ЄС високо оцінить внесок України в теперішні й майбутні заходи, що реалізуються в рамках Європейської Політики Безпеки і Оборони, наприклад на території Боснії» [62, с.82].

Інколи політики Європейського Союзу припускали теоретичну можливість вступу України. Б. Ферреро-Вальднер 1 грудня 2004 року сказали, що: «Вступ України не стоїть на порядку денному ЄС. <...> Європейська Комісія не закриває перед Україною можливості вступу до Євросоюзу пізніше». 24 січня 2005 року це повторила заступник голови Європейської Комісії Маргот Вальстрьом, але вже наступного дня Б. Ферреро-Вальднер застерегла, що не потрібно робити передчасних кроків з метою введення України до ЄС, чи навіть підписання угоди про асоціацію [59, 47, 52, 56, 21].

13 грудня Рада ЄС прийняла декларацію щодо України, яка передбачала співпрацю в рамках Плану дій. Польща намагалася умістити в ній фіксацію можливості вирізнити Україну з-поміж інших держав, на яких поширювалася політика сусідства. Це не вимагало ні збільшення бюджетних витрат, ні перспективи членства, а й так була відкинута Радою ЄС. У зв'язку з цим польські дипломати спробували форсувати на саміті Європейської Ради в грудні 2004 року внесення записів, що б давали Україні хоч якісь перспективи членства [50, 60].

Більшість країн ЄС відкинула прийняття яких-небудь формулювань, які могли б передбачати, що ЄС дає обіцянку прийняти Україну до Євросоюзу. Найсильніший спротив чинили французи – і їх реакціях звучав страх перед наступним розширенням – в ситуації, коли обіцяли почати переговори з Туреччиною, з'явилася чергова велика бідна країна [18]. На саміті Європейської Ради підкреслювалося, що Євросоюз буде йти до побудови міцних особливих стосунків з Києвом шляхом повного використання можливостей, які давала Європейська Політика Сусідства. Зусилля Польщі завершилися позитивним

результатом: до декларації було вписано, що «подальше зміцнення політичних, економічних і культурних зв'язків лежить в спільних інтересів Євросоюзу і України». Україну також названо «ключовим партнером і сусідом ЄС». Навіть такі записи були успіхом і для України, і для Польщі.

Європейський Парламент 13 січня 2005 року переважною більшістю голосів (467 – за, 19 – проти, 7 – утримались) прийняв резолюцію щодо України, в якій закликав до «розгляду інших форм асоціації з Україною, надаючи цій країні <...> зрозумілу європейську перспективу, яка, можливо, приведе до вступу до Європейського Союзу», а також до «економічної і адміністративної підтримки реформ в Україні, у тому числі значного підвищення фінансової допомоги» [9, 61, 51]. В резолюції закликали Комісію і Раду ЄС до прийняття візового спрощення для українців, що в'їжджають на територію Євросоюзу, визнання України країною з ринковою економікою, яка заслуговує на членство в СОТ. Частина з цих правок була результатом сильного лобізму польських депутатів (Б. Геремка, Б. Кліха, Й. Сариуша-Вольського і М. Сівца), хоча в декларацію зрештою і не внесли позиції, що б заявляли про можливість інтеграції України до ЄС.

В другій половині січні 2005 року на форумі Євросоюзу тривали переговори про можливість розширення співпраці з Україною поза рамками політики сусідства. «Адвокатами» України були Польща і Литва, проти активно виступала Франція, а Німеччина зайняла позицію медіатора. Остаточного було досягнуто домовленостей щодо полегшення візового руху для українців, швидкого визнання України країною з ринковою економікою і підтримки її вступу до Світової Організації Торгівлі, надання Україні значної експертної допомоги в проведенні реформ. Документ не торкався питання набуття членства України в ЄС, і конкретні пропозиції не виходили поза План дій. Натомість Віктор Ющенко на форумі

Парламентського зібрання Ради Європи в Страсбургу підкреслив волю України до інтеграції з ЄС: «Ми не будемо стукати до європейських дверей щодня. Маємо намір тяжко працювати, поки аж сам Євросоюз здивується, що нас ще немає серед країн-членів. Одного дня ЄС сам скаже: «Ви чудові, ми так довго на вас чекали» [20, 55].

На зустрічі Ради ЄС 31 січня 2005 року не було прийнято рішення замінити План дій для України іншим документом, але вирішили додати до нього спеціальний пакет, якого не отримали інші країни в рамках політики сусідства. Він включав 10 пунктів [67]:

1. Обіцянка «посиленої угоди», яка мала бути в 2008 році прийнята на заміну попередній Угоді про партнерство і співробітництво.
2. Тісніша співпраця в сфері зовнішньої і безпекової політики.
3. Поглиблення торгівельно-економічної співпраці (особливо в розрізі переговорів про торгівлю сталлю і текстилем), переговори про зону вільної торгівлі між Європейським Союзом і Україною.
4. Допомога у вступі України до Світової Організації Торгівлі.
5. Допомога в отриманні Україною статусу держави з ринковою економікою.
6. Полегшення отримання віз країн-членів ЄС для громадян України.
7. Співпраця в ключових сферах, особливо тих, що стосувалися енергетики, транспорту, охорони навколишнього середовища.
8. Наближення української правової системи до європейських стандартів.
9. Допомога в розбудові демократії і встановленні верховенства права.

10. Фінансова допомога від Європейського Інвестиційного Банку – близько половини суми призначеної для всіх країн СНД, бл. 250 млн євро на рік.

Україна, єдина країна, що отримала обіцянку перегляду Плану через рік, а не через два роки після його прийняття. З особливостями цього плану Б. Фереро-Вальднер прибула 17 лютого 2005 року до Києва, де повторила, що Євросоюз не розглядає вступ України, а Віктор Ющенко висловив надію, що «Європейський Союз не відвернеться від України» [33]. Трирічний план дій в рамках європейської політики сусідства підписали 21 лютого 2005 року в Брюсселі український віцепрем'єр Олег Рибачук та міністр закордонних справ Люксембургу Жан Ассельборн, оскільки Люксембург тоді головував в Європейському Союзі. Це відбулося за день до візиту Віктора Ющенко на саміт НАТО в Брюсселі (22 лютого) і за два дні до його перебування в Європейському Парламенті (23 лютого).

«Росія без України – це краще, ніж Росія з Україною» [6], - сказав Олександр Кваснівський в одному з інтерв'ю. Втягуючись в Помаранчеву революцію польська дипломатія втретє протягом двох років (після інтервенції в Ірак навесні 2003 і заблокування євроконституції наприкінці 2003 – на початку 2004 років) реалізувала ті цілі, які значна частина держав-членів ЄС не підтримувала (чи навіть не сприймала). Це підтверджує, наприклад, виступ Жозепа Борреля, голови Європейського парламенту, який ще на початку листопада прийняв існування «сфер впливу» ЄС і Росії, а Україну розглядав як об'єкт цієї політики. В середині грудня зазначив, що Євросоюз включається у президентські вибори в Україні, щоб захистити політичні права і свободи. При тому підкреслив позитивну роль, яку відіграла Польща [3]. Зрештою. На початку січня 2005 року були опубліковані фрагменти його другого виступу, в котрому він критикував дії Польщі, кажучи: «Залагодження кризи [в Україні]

означає великий успіх ЄС, не дивлячись на те, що поляки і литовці не мало такого самого бажання, як інші країни Євросоюзу, оскільки перебували під впливом США», а «Польща ближча до України, ніж до інших країн Євросоюзу» [54, 21, 39, 46].

На форумі інституцій Євросоюзу поляки намагалися якомога краще представити інтереси української опозиції. Включення Польщі в українську проблематику часто аналізується через призму загального негативного ставлення поляків до Російської Федерації. Польсько-російські стосунки постійно балансували між чемною відстороненістю і відкритою ворожнечею. Вступ Польщі в НАТО в 1999 році та в ЄС 2004 року розглядався у польському суспільстві (навіть більше ніж в середовищі владних еліт) як певне позбавлення загрози повернення до російського домінування, і ніхто цієї думки від Росії не приховував. Російська Федерація максимально ігнорувала Польщу, не сприймаючи її як рівноправного партнера для міжнародних переговорів, а обговорювала всі нагальні питання із Сполученими Штатами Америки або іншими «важливішими» європейськими країнами. До давніх подій, що породжували ворожнечу, додалися й нові. У 2002-2003 роках Франція і Німеччина гостро виступили проти запланованої операції США і Іраку і знайшли союзника в Росії, а Польща, як зазвичай, підтримувала позицію Сполучених Штатів і стала набагато легшим для дипломатичного тиску об'єктом, ніж наприклад аналогічно проамериканська Велика Британія. На початку 2004 року, перед самим вступом Польщі до Європейського Союзу, Росія відмовила в охопленні нових членів ЄС вигідними торгівельними умовами, якими до цього користувалося 15 країн-членів ЄС.

Включеність Польщі в президентські вибори в Україні проявилася не лише в активності еліт, але й масовій підтримці громадськістю Віктора Ющенка, зокрема, масових

маніфестаціях. Опитування громадської думки свідчили, що 61% поляків підтримували Віктора Ющенка, і лише 4% висловлювали свою підтримку Віктору Януковичу. 49% позитивно оцінювали участь Александра Квасневського в переговорах в Україні, і 67% негативно ставилися до ролі Росії в українській політичній кризі [42].

Активність Польщі (і участь всього Євросоюзу) сприймалася в Росії як ворожа антиросійська діяльність, до певної міри «битва за Україну», не дивлячись на те, що Захід неодноразово наголошував, що йдеться не про підтримку Ющенка, а про захист демократії і верховенства права в Україні. Польща доклала максимум старань, щоб втручання в українські події мала характер загальноєвропейський, а не польський. Для Польщі було надто великим ризиком виступити стороною в суперечці з Росією при «блискучій ізоляції» Європейського Союзу. В інтересах Польщі це не повинно було виглядати і як перетягування України між Заходом і Сходом.

Але, попри таку політику Польщі, Росія була цілком свідома того факту, що Польща вступила в боротьбу за Україну. Порушення демократії в Югославії в дев'яностих роках минулого століття, в Словаччині в 1994-1998 рр., в Литві у 2003-2004 рр. чи навіть у Білорусі не викликало подібних емоцій у польських політиків і громадськості. Незалежно від заяв еліт ситуація в Україні розглядалася поляками як загроза російської експансії, що наближається до польських кордонів. Україну інституційно розглядали як дуже важливий плацдарм, буфер, який необхідно в міру сил і можливостей вберегти і підтримати будь-які сили, що борються в Україні із збільшенням російського впливу. Зрештою, навіть керівництво Польщі висловлювалося в своїх виступах, що знищення демократії в Україні турбує їх настільки, наскільки і зростання впливу Росії: «Знаю, що Москва реалізує послідовний план <...>. Це політика, що робить ставку

на повернення впливу в цій частині світу шляхом дуже чітких політичних і економічних дій» [40], казав президент Польщі.

В громадській думці росіян і проросійки налаштованої частини населення України роль Польщі була «роллю представника Сполучених Штатів Америки. Польща з самого початку підтримувала Ющенка, і це було найкраще видно під час третьої частини круглого столу. Варшава відіграла роль штурмовика Вашингтону. Існує теорія, що за всією операцією під гаслом «Ющенко» приховується план створення чогось на зразок польсько-українського союзу під керівництвом Варшави, яка могла в майбутньому створити в ЄС блок, що буде використовуватись США як противага «старої Європи» [41].

Росія поводитися під час української кризи на диво пасивно. Вказувалося на здивування Путіна тим, наскільки включився в українські події Захід, який дуже багато поставив на проведення демократичних виборів. Замість «реальної політики» і мовчазного прийняття «російської сфери впливу» з'явилася реальна суперечка про цінності. Під час кризи Захід мав набагато більший потенціал, ніж Росія. Представники Європейського Союзу не боялися твердого тону російських дипломатів і відповідали їм рівноцінно. А Хав'єр Солана просто сказав, що «Путін зайшов задалеко» [62, с.82]. Під цим тиском Президент Росії змушений був поступитися. «Якщо Україна хоче увійти до Європейського Союзу і буде там прийнята, то прийемо це з радістю» [62, с.82], – сказав В. Путін. Компромісна формула щодо України була прийнята і на Раді НАТО-Росія 9 грудня 2004 року в Брюсселі.

Польщі під час української кризи вдалося досягнути багато зовнішньополітичних успіхів. На форумі ЄС ще на початку грудня вона була самотньою у своїх поглядах на необхідність втрутитися в українські справи. А вже в грудні за «європейську перспективу» для Києва висловилися Чехія, Угорщина, Литва, Латвія та скандинавські країни. Це означало,

що принаймні в цій справі Польща стала регіональним лідером. Європейський Союз зреагував на кризу відносно швидко після того, як в справу включилася одна найбільших країн-членів організації. «Євросоюз, як правило, реагує з запізненням. В українському питанні зайняв позицію досить швидко. Вважає, що істотним елементом властива бюрократична конкуренція між ОБСЄ, Радою Європи і ЄС. Можна сказати, що ОБСЄ і Рада Європи, які завше виступають чітко в питаннях демократії, допильнували відповідальності ЄС. <...> Одночасно, зрозуміло, залишаються три великі держави Франція, Німеччина і Велика Британія, які вважають, що найважливішим є не псувати стосунки з Росією. Для них демократія в Росії чи в Україні не має насправді жодного значення. Це Realpolitik» [16]. Факт, що позиція ЄС була під постійним тиском окремих країн (найбільші сутички в справі України відбувалися між представниками Польщі і Франції з Німеччиною, як медіатором). Дуже позитивно український досвід підсумував Хав'єр Солана: «Це був приклад зовнішньої політики ЄС в її найкращій формі: сильною з точки зору європейських цінностей, міцною в обороні демократичних прагнень України, відкритою і щирою в діалозі з Росією та прагматичною в частині співпраці столиць і з Брюсселем» [53].

Натомість значно прихильніше про Україну висловлювалися представники НАТО – провідником ідеї прийняття України були Сполучені Штати [55]. Не можна однак забувати, що ставлення самих громадян України до членства в ЄС і в НАТО був на той час далеко не однорідним. Вступ до ЄС підтримувало 44% громадян, проти виступали 28%, і стільки ж не мали думки на цю тему. Тоді як вступ до НАТО підтримувало лише 15% громадян, проти виступало 48% респондентів і 37% вагалось [34].

Успіх Помаранчевої Революції привніс значне потепління в польсько-українських стосунках. Свідченням того можемо

вважати надзвичайно дружній прийом президента Віктора Ющенка в Польщі 11-12 квітня 2005 року. На жаль, обидві країни не змогли на повну у подальшому використати настільки сприятливу для них міжнародну кон'юнктуру. 21 березня 2005 року в Києві зустрілися міністри закордонних справ Польщі й Німеччини Адам Даніель Ротфельд і Йошка Фішер, але ці зустріч не принесла нових позитивних результатів. (До того ж, Німеччина на цій зустрічі показувала себе як головного партнера України, що було негативно сприйнято Польщею [48].) Польща, не дивлячись на отримане запрошення, не направила свою делегацію на зустріч ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан і Молдова) яка відбулася 22 квітня 2005 року в Кишиневі. Натомість вдалося вирішити справу кладовища Орлят у Львові – 24 червня 2005 року президенти Польщі й України урочисто відкрили некрополь [62, с.84].

Отже, після перемоги Помаранчевої революції спостерігається нова хвиля потепління відносин між ЄС і Україною. «Втома від України» змінилася на «моду на Україну». Країни Європейського Союзу відчували свою причетність до перемоги демократії в Україні, і готові були йти на більш прийнятні для України умови співпраці, проте, не даючи в кінцевому результаті, надії на членство в ЄС. Навіть, за відсутності перспективи членства, то був час великих можливостей, які не вдалося використати через конфлікт в українській владі, відсутність єдиної ідентичності та ряд зовнішньополітичних факторів.

Таким чином, у перші роки нового століття зовнішня політики Європейського Союзу щодо України була продиктована питаннями безпекової і оборонної політики, щоб захистити від будь-яких можливих викликів новий розширений Євросоюз, проте врахувати всі потенційні асиметричні виклики безпеці – інформаційну, енергетичну, фінансову, соціальну та інші (особливо із зростаючим впливом Російської Федерації на

континенті та розбіжностями у позиціях країн-членів Європейського Союзу) було вкрай складним завданням.

Висновки

Після першого розширення Європейського Союзу на Схід і появи лінії кордону ЄС-Україна Брюссель був змушений розробити нову політику взаємин з Києвом. Вироблення нової політики сусідства також було продиктовано, у першу чергу, цілями безпеки. У програмі «Ширша Європа» Україна розглядалася як важливий партнер, але знову ж, не як потенційний член Європейського Союзу. Це було спричинено як політикою Києва, так і впливом історичної спадщини, що це «зона впливу» Росії. До того ж, з приходом до влади Володимира Путіна Російська Федерація почала все активніше тиснути на Україну і на країни ЄС, використовуючи енергоносії та їх доставку.

Кульмінаційною точкою стали вибори президента України 2004 року. Початково, Європейський Союз не планував сильно включатися в відслідковування демократичності українських виборів. Росія ж навпаки, робила ставку на перемогу Віктора Януковича. Але особлива позиція Польщі, яка хотіла мати демократичних сусідів по обидва боки кордону, а не лише на Заході, поступово вивела питання демократичності і дотримання правових засад під час проведення виборів президента України в топові теми європейської політики і змусила ЄС втрутитися в процес і зупинити фальсифікацію результатів голосування, що принесло перемогу прозахідному кандидату Віктору Ющенку. Особливо важливою була роль польської медіації, як дозволила завершити Помаранчеву революцію мирно шляхом призначення повторного голосування другого туру президентських виборів.

Втручання Європейського Союзу допомогло зберегти демократичний лад в Україні та вберегти країну від силового розв'язання конфлікту між владою і опозицією. Варто також зауважити, що після того, як ЄС активно проявив себе в

контролі за демократичністю українського виборчого процесу, Росія повела себе абсолютно пасивно і, по суті, відступила. Таким чином, ми бачили реальну ситуацію, що відбувається на території колишнього СРСР, якщо ініціативу проявляє Європейський Союз. Станом на 2005 рік, коли це стало очевидним (як і очевидними були експансіоністські плани Росії) була можливість зупинити геополітичний реванш Російської Федерації. Проте, до позиції Польщі, як що нового, хоч і надзвичайно наполегливого члена Європейського Союзу) прислухалися недостатньо. Західна Європа знову повторила свій досвід співпраці із Радянським Союзом 1970-х років – вона стала залежною від російських енергоносіїв та шляхів і способу їх транспортування. Тобто, замість проведення диверсифікації джерел енергії (отримання нафти і газу з країн Центральної Азії та Близького Сходу, побудови нафто і газопроводів в обхід контрольованої Росією території тощо) країни західної Європи (у тому числі завдяки лідерським позиціям прихильних до Росії Франції та Німеччини) знову потрапили в енергетичну залежність від міжнародної монополізації поставок енергії в країни Європи. А Україна, у такий спосіб, все більше підштовхувалася у виключну зону впливу Російської Федерації.

Після перемоги Помаранчевої революції відбулося значне потепління польсько-українських відносин. А також значно прихильніше до України почали ставитися органи та інституції Європейського Союзу. Європейські політики відчували свою причетність до того, що відбулося в Україні. А президент України Віктор Ющенко, взагалі, давав дуже оптимістичні прогнози щодо європейського майбутнього України. Проте, не дивлячись на істотні позитивні зміни у відносинах ЄС-Україна, перспективи членства залишалися для України нереалістичними. А це, в свою чергу, розв'язало руки для реваншу проросійськи налаштованим політикам в Україні та Російській Федерації, що спрямувала свою пропагандистську потужність на населення

півострова Крим і областей Північного Причорномор'я з метою встановлення повного контролю над акваторією Чорного моря і відновлення своїх позицій на Близькому Сході, в принципі ігноруючи політичну правосуб'єктність України та ряду інших держав.

Список використаних джерел та літератури:

Джерела

1. Європейський вибір: виступ Президента України Л.Д.Кучми у Верховній Раді України 18 червня 2002 року. Послання Президента України до Верховної Ради України 2002 рік. К.: Преса України, 2002. 96 с.
2. Bandyć nie będą nami rządzić. Wywiad z W. Juszczenko // Gazeta Wyborcza. 2004. 30 października-1 listopada. S.13.
3. Borrell J. Europa dla Ukrainy // Gazeta Wyborcza. 2004. 18-19 grudnia. S. 18.
4. Brussels European Council 4–5 November 2004. Presidency Conclusions, pkt. 42–44 // Council of the European Union: Сайт. URL: https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/82534.pdf (дата звернення 27.10.2021)
5. Jesteśmy po dobrej stronie. Wywiad z Włodzimierzem Cimoszewiczem // Gazeta Wyborcza. 2004. 27 grudnia. S.15.
6. Miejsce Ukrainy jest w Europie. Wywiad z Bronisławem Geremekiem // Gazeta Wyborcza. 2004. 26 listopada. S.10
7. Misja kijowska. Wywiad z Aleksandrem Kwaśniewskim. // Polityka. 2004. 18 listopada. S. 36–39.
8. Pora zejść z ringu. Wywiad z Bronisławem Komorowskim // Gazeta Wyborcza. 2004. 23–24 października. S.24.
9. European Parliament resolution of 19 February 2009 on Social Economy (2008/2250(INI)). European Parliament: Сайт. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2009-0062_EN.pdf?redirect (дата звернення 27.10.2021)
10. Rozmowy albo czołgi. Wywiad z Aleksandrem Kwaśniewskim // Gazeta Wyborcza. 2004. 25 listopada. S.21.
11. Z Zachodem na Wschód! Wywiad z Januszem Onyszkiewiczem // Gazeta Wyborcza. 2004. 30 października-1 listopada. S.12.

Література

12. Возняк Т. Стосунки Україна–ЕС: перезавантаження. Ї. 2007. №50. Сайт. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n50texts/voznjak2.htm>
13. Ковальова О. Україна–Європейський Союз: інтеграційний потенціал і проблеми співробітництва. Людина і політика. 2002. № 6. С. 22-30.
14. Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991-2004) в аспекті європейської ідентичності : (на матеріалах періодики Заходу). НАН України, Ін-т історії України. Ужгород: Гражда, 2005. 471 с.
15. Рябчук М. Зона відчуження: українська олігархія між сходом і заходом. Київ: Критика, 2004. 222 с.
16. Ash T. G. Czego się wstydzicie? // Gazeta Wyborcza. 2004. 6 grudnia . С.20.
17. Bachmann K. Pierwszy krok na nieprzetartym szlaku // Rzeczpospolita. 2004. 4 grudnia. С.12.
18. Bielecki J. Bez obietnic dla Ukrainy // Rzeczpospolita. 2004. 17 grudnia. S.24.
19. Bielecki J. Kryzysu nie można pominąć milczeniem // Rzeczpospolita. 2004. 9 listopada. S.9.
20. Bielecki J. Oferta Brukseli dla Ukrainy // Rzeczpospolita. 2005. 15 stycznia. S.14.
21. Bielecki J. Ukraina to tylko dobry sąsiad Unii // Rzeczpospolita. 2005. 27 stycznia. S.16.
22. Bosacki M., Radziwinowicz W., Wojciechowski M. Agonia obozu władzy // Gazeta Wyborcza. 2004. 29 listopada. S. 18.
23. Charczenko I. Zakładnicy starego podziału // Rzeczpospolita. 2004. 3 września. S.20.
24. Cichocki J. Wielki wybór Ukrainy // Rzeczpospolita. 2004. 29 października. S. 13.

25. Cichocki M., Osica O., Podolski A. (dyskusja): Imperium kontratakuje // Rzeczpospolita. 2004. 6–7 listopada. S.21
26. Fałkowski M., Lang K.-O. Wspólne zadanie // Rzeczpospolita. 2004. 30 października. S.12.
27. Gromadzki G. Wszystko może się zdarzyć // Rzeczpospolita. 2004. 19 listopada. S.26.
28. Hurska-Kowalczyk L. Aspiracje Ukrainy wobec Unii Europejskiej // Środkowoeuropejskie Studia Polityczne. 2012. №1. S. 245-264.
29. Kacewicz M. Marketing rewolucyjny // Newsweek-Polska. 2005. 16 stycznia. S. 64–65.
30. Kopciński P. Przybliżyć Ukrainę do Unii // Rzeczpospolita. 2005. 28 stycznia. S.17.
31. Kościński P., Reszka P. To dopiero początek // Rzeczpospolita. 2004. 26 listopada. S.12.
32. Kościński P., Reszka P.: Ukraińcy zaczęli rozmawiać // Rzeczpospolita. 2004. 27 listopada. S.17.
33. Lekcja Majdanu. Polskie czasopiśmiennictwo wobec pomarańczowej rewolucji. Częstochowa: Instytut Geopolityki, 2008. 208 s.
34. Łojewska A. Pani komisarz jedzie do Kijowa // Rzeczpospolita. 2005. 16, 18 lutego. S.23, 24.
35. Monitoring foreign and security policy of Ukraine, Ukrainian Center for Peace, Conversion and Foreign Policy of Ukraine. 2000 October, November, December. S. 113.
36. Nasza sympatia, ich decyzje // Trybuna. 2004. 29 listopada. S.12.
37. Pawlicki J., Sołtyk R. Dajcie Ukrainie choć tyle, co Albanii // Gazeta Wyborcza. 2004. 10 grudnia. S. 28.
38. Podebski R. Ukraiński front Putina // Gazeta Wyborcza. 2004. 9–10 października. S.20.
39. Podebski R. Wizyta u konkurenta // Gazeta Wyborcza. 2005. 24 stycznia. S.15.

40. Podolski A. Obrażeni na własne życzenie // Gazeta Wyborcza. 2005. 13 stycznia. S.14.
41. Podolski A. Polityka wschodnia czy antyrosyjska // Gazeta Wyborcza. 2004. 30 listopada. S.16.
42. Pohrebinski M. Wygrali Amerykanie // Rzeczpospolita. 2004. 15 grudnia. S.9.
43. Radziwinowicz W. Kuczma – prezydent obrotowy // Gazeta Wyborcza. 2004. 31 lipca–1 sierpnia. S.7.
44. Radziwinowicz W. Wojna pozycyjna // Gazeta Wyborcza. 2004. 6 grudnia. S.18.
45. Radziwinowicz W., Wojciechowski M. Pomarańczowy bunt // Gazeta Wyborcza. 2004. 25 listopada. S.12.
46. Rubinowicz-Gruendler A., R. Sołtyk. Polska i Niemcy dla Ukrainy // Gazeta Wyborcza. 2004. 14 października. S.18.
47. Serwentyk T., Słojewska A. Szansa na przełom // Rzeczpospolita. 2004. 2 grudnia. S.12.
48. Serwentyk T. Słowiańska odsiecz // Rzeczpospolita. 2004. 27 października. S.16.
49. Sienkiewicz B. Eksportowy towar Putina // Gazeta Wyborcza. 2004. 26 listopada 2004. S. 20.
50. Słojewska A. Dać więcej Ukrainie; Obietnice bez konkretów // Rzeczpospolita. 2004. 13 grudnia. S.22.
51. Słojewska A. Konieczna perspektywa członkostwa // Rzeczpospolita. 2005. 14 stycznia. S.19.
52. Słojewska A. Ukraina zasłuży na wejście do Unii // Rzeczpospolita. 2005. 26 stycznia. S.22.
53. Smoleński P. Mołodycy, ale swołoczne // Gazeta Wyborcza. 2004. 16–17 października. S.20.
54. Solana J.: Obiecująca przyszłość // Gazeta Wyborcza. 2005. 4 stycznia. S.8.
55. Sołtyk R. Francja hamuje // Gazeta Wyborcza. 2005. 21 stycznia. S.20.

56. Sołtyk R. Juszczenko w Europie // Gazeta Wyborcza. 2005. 26 stycznia. S.19.
57. Sołtyk R. Kunktatorzy z Brukseli // Gazeta Wyborcza. 2004. 24 listopada. S. 12
58. Sołtyk R. Na początek stowarzyszenie // Gazeta Wyborcza. 2004. 7 grudnia. S.18.
59. Sołtyk R. Parlament Europejski popiera Ukrainę // Gazeta Wyborcza. 2004. 2 grudnia. S.12.
60. Sołtyk R. Po wyborach do Europy! // Gazeta Wyborcza. 2004. 14 grudnia. S.14.
61. Sołtyk R. Uchylić drzwi do Unii // Gazeta Wyborcza. 2005. 12 stycznia. S.18.
62. Turczyński P. Polityka Unii Europejskiej wobec Ukrainy. Sprawy Międzynarodowe. 2005. №2. S. 52-85.
63. Ukraina bliżej UE, Europa dała słowo Ukrainie // Gazeta Wyborcza. 2005. 14 stycznia. S.12.
64. Ukraińska kampania w stylu Borgiów // Rzeczpospolita. 2004. 15 października. S.20.
65. Wildstein B. Przebudzenie narodu // Rzeczpospolita. 2004. 25 listopada. S.18.
66. Wojciechowski M. Kijów: nowa władza? // Gazeta Wyborcza. 2004. 2 grudnia. S.13.
67. Wojciechowski M. Kuczma zrugął posłów; Janukowycz musi odejść // Gazeta Wyborcza. 2004. 4–5 grudnia. S.12.
68. Wojciechowski M., Bielecki T., Ciepłińska J. Jak powtórzyć wybory? // Gazeta Wyborcza. 2004. 2 grudnia. S.14.
69. Ziółkowski M. Ukraina za aksamitną kurtyną // Rzeczpospolita. 2004. 21 września. S.18.